





अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या प्रगतीमधील बचत गटाची वास्तव स्थिती : एक सूक्ष्म अभ्यास

**Dr. Jyoti Gaikwad**

LJNJ MM College, Vile Parle, Mumbai.

**प्रास्ताविक :**

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सात दशकांमध्ये नियोजनाधारीत विकासाद्वारे अर्थव्यवस्थेला गती देण्याचे प्रयत्न सातत्याने चालू आहेत.परंतु या कालावधीत देशातील गरिबी आणि बेरोजगारी या दोन प्रमुख समस्यांचे निराकरण आजपर्यंत झालेले नाही. ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेती आधारीत असल्याने आणि शेती हेच उपजिविकेचे साधन असल्याने ग्रामीण भागातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न कमी आहे. त्यामुळे महिलांना आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरुषांसोबत सातत्याने प्रयत्न करावे लागते. जगाच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये महिलांची लोकसंख्या जवळपास आधी आहे आणि यापैकी दोन तृतीअंश प्रौढ महिला निरक्षर आहेत. अन्न आणि पेशी संघटेनुसार समाजाचा सर्वाधिक भाग हा महिलांचा आहे. आणि जगाच्या गरीबांमध्ये त्यांची संख्या आधिक आहे. महिला या समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि त्यासंबंधित समस्यांना सामोरे जातात. विकसनशील देशांमध्ये ग्रामीण महिला या ऐंशी टक्के उत्पादन तयार करण्यासाठी मदत करतात. असे असले तरी देखील त्यांच्या नावे नगण्य प्रमाणात मालकी हक्क आहेत. तसेच त्या केवळ दहा टक्के अग्नीमांचा वापर करतात.कुटुंबातील महिला या उत्पादक कार्यासोबतच अनुत्पादक कार्यात गुंतलेल्या असतात.प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग हा महत्त्वपूर्ण असतो. देशाचा संपूर्ण विकास आणि मानवी निर्देशांकाची वाढ ही तेव्हाच शक्य असते जेव्हा महिलांना पुरुषांसोबत विकासात भागीदार म्हणून लक्षात घेतले जाते. त्यामुळेच देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. म्हणूनच महिला या समाजाच्या अभिन्न अंग आहेत.महिलांचा विकास करूनच सार्वभौमिक विकासाची कल्पना साकार करता येऊ शकते.

महिला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येतात तेव्हाच देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला अर्थ असतो. आर्थिक विकासाच्या मुख्य प्रवाहात महिलांच्या श्रमाचा उपयोग करून त्यांचे सबलीकरण करणे आवश्यक आहे. समाजात महिलांकडे ज्या दुय्यम दर्जाने पाहिले जाते ती दृष्टी नष्ट करण्यासाठी त्यांना स्वबळावर उभे राहण्याकरीता रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते. महिलांना एकत्रित संघटित करून त्यांना

रोजगार निर्मितीकरीता कर्जे व प्रशिक्षण दिले तर त्यांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल. बचत गट हे एक गरिबी निर्मूलन आणि महिलांचा सबलीकरणासाठी सूक्ष्म वित्त योजनेच्या सहाय्याने कर्ज पुरवठा करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन असल्याचे दिसून आले आहे. महिलांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ करण्यासाठी त्यांना अल्प मुदतीसाठी बचत गटाच्या माध्यमातून कर्जाचा पुरवठा केला जातो. सदय स्थितीतील व्यूहनीती ही ग्रामीण भागातील गरिब महिलांना बचत गटामध्ये संघटित करणे, लाभार्थ्यांना प्रशिक्षण देणे, बँकांकडून कर्जाची तरतूद करणे, पायाभूत घटकांचा विकास करणे आणि वस्तू उत्पादनासाठी विपणन क्रिया पुरविणे इत्यादीद्वारे गट दृष्टिकोन व लोकसंख्या यावर महत्त्वपूर्ण भर देते.

### **बचत गटाची संकल्पना :**

बचत गट ही संकल्पना बांगलादेशातील ग्रामीण बँकांच्या अभिनव विचारातून पुढे आलेली आहे. ज्याची स्थापना चित्तगाव विद्यापीठातील महम्मद युनूस यांनी १९७५ मध्ये केली. परंतु या संकल्पनेला खरे महत्त्व १९७६ नंतर सूक्ष्म वित्त व महिला बचत गटाचे प्रात्यक्षिक करण्यास सुरुवात झाली तेव्हा प्राप्त झाले. बचत गटाची प्राथमिक संकल्पना व तत्व हे स्वयं सहाय्याद्वारे लोकांमध्ये संस्थात्मक बांधणी करणे आहे. सदस्यांच्या सामाजिक—आर्थिक दर्जात बदल घडवून आणण्याकरीता सहभाग व गुंतवणुकीवर आधारित एकाच परिसरात निवास असलेल्या समान आर्थिक व सामाजिक वैशिष्ट्ये असणा—या संबंधीत लोकांची ती एक ऐच्छिक संघटना आहे. बचत गट हा एक गरिब लोकांचा गट असतो ज्यामध्ये गरिबीचे निर्मूलन करण्यासाठी ते ऐच्छिकरित्या संघटित झालेले असतात. ते नियमित बचत करतात व अशी बचत सामान्य निधीत रूपांतर करण्यासाठी सहमत झालेले असतात. अशा निधीला 'गट संग्रह निधी' म्हणून ओळखले जाते.

बचत गटाला एकमेकांना मदत करणारा, लोकांचा परस्पर मदत व परस्पर सहाय्य गट, शेजार गट किंवा स्वयं—सहाय्यता गट (एसएचजी) म्हणून देखील ओळखले जाते. बचत गटाचे प्रमुख तत्व गट दृष्टिकोन, एकमेकांवर विश्वास, लहान आणि आटोपशीर गटाचे संघटन, गट संलग्नता, काटकसरीची प्रेरणा, मागणी आधारित कर्ज, कर्ज तारणापासून मुक्ती, मैत्रीपूर्ण महिला कर्ज, परतफेडीकरीता गटाची सूक्ष्म नजर, कौशल्य व क्षमता आधारित प्रशिक्षण आणि सबलीकरण हे आहेत. गरिबांना मदत करण्यासाठी आणि गरिबांची अत्यावश्यक कर्जाची गरज काटकसरीद्वारे पूर्ण करण्याची वैकल्पिक यंत्रणा म्हणून बचत गट मान्यता पावले आहेत.

### **संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :**

- १ बचत गटाद्वारे अनुसूचित जमातीच्या महिलांनी जमा केलेल्या बचतीचा अभ्यास करणे.



२ अनुसूचित जमातीच्या महिलांनी बचत गटाद्वारे व वैयक्तिकरित्या केलेल्या व्यवसायाचा अभ्यास करणे.

३ बचत गटाद्वारे केलेल्या व्यवसायापासून मिळणा-या उत्पन्नाचा अभ्यास करणे.

**संशोधनाचे क्षेत्र :**

रायगड जिल्हयातील महाड तालुक्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिला बचत गटांची अभ्यासाकरीता निवड करण्यात आली आहे.

**माहिती जमा करण्याचे तंत्र :**

प्राथमिक स्वरूपाची माहिती जमा करण्याकरीता संरचित अनुसूची तसेच वैयक्तिक व सामूहिक मुलाखतीचा वापर करण्यात आला. तर दुय्यम सामुग्रीमध्ये संदर्भित ग्रंथ, संशोधन लेख, अहवाल इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला.

**नमुना निवड :**

यादृच्छिक नमुना निवडीचा वापर करून महाड तालुक्यातील १५ गावातील प्रत्येकी एका बचत गटाची निवड करून त्यातील सहभागीत १६८ महिलांची निवड नमुना म्हणून करण्यात आली.

**माहितीचे विश्लेषण आणि परिणाम :**

माहिती जमा केल्यानंतर तिचे विश्लेषण केले असता खालील चित्र दिसून आले.

**तक्ता क्र. १**

**महिलांची बचत गटामधील सहभागापूर्वीची व सहभागानंतरची वार्षिक बचत रक्कम (:)**

अ.क्र.	बचत रक्कम (रू.)	सहभागापूर्वीची बचत रक्कम असलेल्या महिलांची संख्या	सहभागानंतरची बचत रक्कम असलेल्या महिलांची संख्या
१	००	१६८	००
२	२४०	००	२२ (१३.०९)
३	३००	००	३३ (१९.६५)
४	४००	००	७४ (४४.०५)
५	५००	००	२० (११.९०)
६	६००	००	१९ (११.३१)
एकूण		१६८(१००.००)	१६८(१००.००)

**स्त्रोत : प्राथमिक माहिती**

तक्ता क्र. १ दर्शवितो की, बचत गटामध्ये सहभागी होण्यापूर्वी एकही महिला कोणतीही रक्कम बचत करत नव्हती. मात्र बचत गटातील सहभागानंतर सर्वाधिक ७४ (४४.०५%) महिलांनी रू. ४०० तर १९ (११.३१%) महिलांनी सर्वाधिक रक्कम रू. ६०० वर्षभरामध्ये जमा केलेली आहे. रूपये २४० व रूपये ३०० जमा करणा—या महिलांची संख्या ही अनुक्रमे २२ (१३.०९%) व ३३ (१९.६५%) आहे. बचत गटामध्ये सहभागी झाल्यानंतर महिलांमध्ये बचतीची सवय रूजण्यास मदत झाली आहे. यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक विश्वास निर्माण होण्यास मदत होत असली तरी त्यांच्याकडून वर्षभरामध्ये जमा झालेली रक्कम ही अल्पच आहे. ज्यामुळे त्यांना व्यवसाय करण्यासाठी गटांतर्गत व बँकेकडून मिळणा—या अल्पशा कर्जावर अवलंबून रहावे लागते.

**तक्ता क्र. २**

**बचत गटाद्वारे व गटामधून वैयक्तिक व्यवसाय (:)**

अ.क्र.	व्यवसाय	बचत गटाद्वारे व्यवसाय करणा—या महिलांची संख्या	गटामधून वैयक्तिक व्यवसाय करणा—या महिलांची संख्या
१	मासेमारी	००	५३ (३१.५५)
२	बकरीपालन	००	८४ (५०.००)
३	काहीच नाही	१६८ (१००.००)	३१ (१८.४५)
एकूण		१६८ (१००.००)	१६८ (१००.००)

**स्त्रोत : प्राथमिक माहिती**

तक्ता क्र. २ महिलांनी गटाद्वारे व गटामधून वैयक्तिक केलेल्या व्यवसायाची माहिती दर्शवितो, ज्यामध्ये एकाही महिलेने बचत गटाद्वारे व्यवसाय केलेला नाही. पारंपारिक समजले जाणारे मासेमारी व बकरीपालनाचा गटामधून वैयक्तिक व्यवसाय अनुक्रमे ५३ (३१.५५%) व ८४ (५०%) महिलांनी केला आहे. तर कोणताही व्यवसाय न करणा—या महिलांची संख्या ही ३१ (१८.४५%) आहे. यावरून असे दिसून येते की, या महिला एकत्रित काम करण्यास पुढाकार घेत नाहीत व त्यांच्यामध्ये बचत गटामधून एकत्रित व्यवसाय करण्याचे धाडस देखील दिसून येत नाही. ज्या महिलांनी व्यवसाय केला आहे त्या देखील निरनिराळे व्यवसाय करून आपले उत्पन्न वाढविण्यापेक्षा पूर्वापार परंपरेने चालत आलेले व्यवसाय करण्याकडे त्यांचा कल असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचे प्रमाण अल्प राहते.

तक्ता क्र. ३

महिलांचे बचत गटामधील सहभागापूर्वीचे व सहभानंतरचे वार्षिक उत्पन्न (ः)

अ.क्र.	वार्षिक उत्पन्न (रु.)	सहभागापूर्वीचे वार्षिक उत्पन्न असलेली सभासद संख्या	सहभागानंतरचे वार्षिक उत्पन्न असलेली सभासद संख्या
१	१,०००-५,०००	१६८ (१००.००)	१४१ (८३.९५)
२	५,००१-१०,०००	००	२७ (१६.०७)
एकूण		१६८ (१००.००)	१६८ (१००.००)

स्त्रोत : प्राथमिक स्त्रोत

तक्ता क्र. ३ दर्शवितो की, बचत गटामध्ये सहभागी होण्यापूर्वी सर्वच १६८ महिलांचे उत्पन्न हे रूपये १,०००-५,००० च्या दरम्यान होते. परंतु बचत गटामध्ये सहभागी झाल्यानंतर इतकेच उत्पन्न असणा-या महिलांची संख्या १४१ (८३.९५ः) इतकी होती तर केवळ २७ (१६.०७ः) महिलांनी त्यांची गट सहभागापूर्वीची मर्यादा ओलांडून रूपये ५,००१-१०,००० च्या दरम्यान गाठली आहे. ही आकडेवारी दर्शविते की, बचत गटाकडून कर्ज घेवून गटामधून वैयक्तिक व्यवसाय करणा-या केवळ १६.०७ः महिलांच्या उत्पन्नामध्ये प्रत्यक्ष वाढ झाली. मात्र बहुसंख्य ८३.९५ः महिलांचे उत्पन्न 'जैसे थे'च राहिले. बचत गटामधून कर्ज घेवून महिलांना व्यवसाय करून उत्पन्न वाढविण्याची संधी असली तरी प्रत्यक्षात मात्र या महिलांच्या उत्पन्नामध्ये विशेष वाढ न झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

महिलांच्या विकासामध्ये बचत गटाचा मोठा हातभार लागत आहे. विशेषतः ग्रामीण महिलांमध्ये उदयोजकतेच्या व बचतीच्या सवयी वाढीस लागण्यास बचत गट मदत करत आहेत. केंद्र व राज्य स्तरावर सरकारकडून गटाद्वारे महिलांचे सशक्तीकरण घडवून आणण्याचा सातत्याने प्रयत्न होत आहे. देश पातळीवर महिला बचत गटांच्या संख्येमध्ये वाढ होत असली तरी अनुसूचित जमातीच्या महिलांना बचत गटाच्या माध्यमातून विशेष यश संपादन करता आले आहे असे म्हणता येणार नाही.या महिलांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय करण्यासाठी आवश्यक असणा-या कौशल्याचा अभाव असल्याने व्यवसाय करून देखील त्यांच्या उत्पन्नामध्ये भरीव वाढ झाली नसल्याचे आढळते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती खालावलेलीच राहते. यामुळेच त्या बचत गटामध्ये बचत केल्या जाणा-या रक्कमेमध्ये वाढ करू शकत नाहीत. आज या महिलांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी व त्यांचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सबलीकरण करण्यासाठी केंद्र, राज्य सरकार व सेवाभावी संस्थांकडून विशेष प्रयत्न होण्याची आवश्यकता आहे.

**संदर्भ :**

- १ चौधरी रा. (२०१०) : महिला स्वयं सहाय्यता गट, चौधरी लॉ पब्लिकेशन.
- २ Lalitha (1998): 'Micro Finance: Rural NGOs and Banks Networking', *Social Welfare*, October.
3. Rao V. (2002): 'Women Self Help Groups, profiles from Andhra Pradesh and Karnataka', *Kurukshetra*, Vol. 50, No. 6.
4. Jha A. (2004): 'Lending to the Poor: Designs for Credit', *Economic and Political Weekly*, Vol. XXXV, No. 8 and 9.
5. Agrawal, S. (2003). Technology Model for women's empowerment. *Kurukshetra*. May: 18-28.